

CAHİZ'A GÖRE HİLAFET

Mehmet BAKTIR*

Özet

Cahiz'a göre halifeyi Allah değil insanlar belirlenmektedir. Bu görevi yapacak kişilerin yönetme kabiliyetine sahip dürüst kişiler olması gerekir. Onların sadece dürüst veya dindar olmak bu iş için yeterli değildir. Halifenin diğer insanlardan da üstün bir yanı yoktur.

Anahtar Kelimeler: Cahiz, Halife, Mutezile

Caliphate According to Cahiz

Abstract

In Cahiz's opinion; it is human beings who determinate the caliph, not God. Those who will perform this duty must be honest has the capability of ruling. Being only honest and pious is not enough for this mission. In fact a caliph has no superior side over other people.

Key Words: Cahiz, Caliph, Mutezile

A- HALİFE KAVRAMI

Halife, Arapça kökenli olup, "arkada olmak, birinden sonra gelmek, sonra yaşamak" vb. anlamlara gelen (خلف ي خلف خلفا) fiilinden türemiştir.¹ İstilahta ise bir idareciden sonra gelen diğer idareciye veya onun

---

* Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ Bkz. İbn Fâris, Ebu Hüseyin Ahmed b. Zekeriya, *Mucemü'l-Mekâyis fi'l-Luğa*, Tah. Şihâbüddin Ebu Amr, Beyrut, 1994, s. 327; İsfehâni, er-Râğıb, *Müfredâtü li Elfâzi'l-*

yerine geçecek kişiye verilen addır. İslam dünyasında Hz. Peygamberden sonra onun yerine Müslümanları idare eden kişilere halife denmiştir.² Ancak daha sonraları bunun yerine farklı kavramlar da kullanılmıştır. Bunlar, *Halifetullah*, *Halifetü Resülillah*, *Emîrü'l-Müminin*, *Halifetü'l-Müminin* ve *Halife* gibi isimlerdir. Her idarecinin ya da mezhebin kendilerine göre bir idarecilik anlayışı vardır. Her idareci idealindeki devlet adamı vasfını kendisinde oluşturmak için buna uyacak unvanı kullanmaktadır. Onun için bu isimler ve onlara yüklenen anlamlara kısa da olsa değinmek yerinde olacaktır.

Halifetullah: Bu kavram, Şiiiler ve Ehl-i Sünnet tarafından kullanılır ama ikisinin kastettiği anlam birbirinden oldukça farklıdır. Şiiiler'in "Allah'ın halifesi" ifadesinden kasıtları, halifenin Allah tarafından atanmasıdır. Onlara göre Allah, Hz. Peygambere kendisinden sonra kimin halife olacağını bildirmiştir. Daha sonra Allah, Hz. Peygamberin belirlediği halifeye de kendinden sonra kimin halife olacağını bildirmiştir.³ Dolayısıyla bu halifeler, Allah'ın peygamberden sonra yeryüzünü idare etme görevini verdiği kişilerdir. Ancak Hz. Ali'nin bunu doğrulayan ve daha önceki halifelerin ya da onları seçenlerin yanlış yaptığını ifade eden bir sözüne rastlayamadık.

Ehl-i Sünnet ise Abbasi döneminden beri Şiiilerin iddialarına karşı halifeleri Allah'ın tayin ettiğini savunur. Ancak onlara göre Allah'ın halife tayin etmesi kader vasıtasıyladır. Allah kimin halife olmasını takdir ettiyse o halife olmuştur. Kimse Allah'ın takdirini değiştiremez. O halde kadere karşı gelmenin kişileri cehenneme götürmesinden başka bir faydası yoktur. Bu nedenle, Abbasi halifelerine göre halifeler Allah'ın halife-

Kur'an, Tah. Safvân Adnân Dâvûdî, Beyrut, 1992, s. 295; ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 173; İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, ts. IX, 53; Ebü'l-Bekâ, Eyyüb b. Musâ el-Hüseynî, *el-Külliyât*, Tah. Adnân Derviş, Muhammed el-Mısri, Beyrut, 1992, s. 427; ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseynî el-Vâsîfî, *Cevâhirü'l-Kâmûs*, Tah. Ali Şîrî, Beyrut, 1994, XII, 187.

² Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 427; et-Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfü İstilahâti'l-Fünûn*, İstanbul, 1984, I, 92; ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseynî el-Vâsîfî, *Cevâhirü'l-Kâmûs*, Tah. Ali Şîrî, Beyrut, 1994, XII, 194.

³ el-Muzaffer, Muhammed Rıza, *Akâidü'l-İmamîyye*, Kahire, 1391, s. 51; Ermin, *Fecrü'l-İslam*, s. 267.

sidir.⁴ Onları bu görüşe götüren şey ise Eş'arî kelamının Allah anlayışı ve bu anlayışa göre oluşturdukları kader inancıdır. Çünkü Eş'arîlere göre, Allah bu âlemde insan fiilleri de dahil, her şeyin yaratıcısıdır. İnsana sorumluluk yükleyen şey ise, insanın içinden bir isteğin geçmesidir. Bunun dışında ne varsa hepsi Allah'ın takdiri ve yaratmasıyla. Dolayısıyla halifeliği ele geçiren kişi gücü eline aldıktan sonra halife sayılır. Çünkü Allah onun başa geçmesine takdir ederek müsaade etmiştir, hatta yaratmasıyla da onu başa geçirmiştir.⁵ Aslında bu metot, Şiilerin ilham yoluyla halifelerin Allah tarafından atanması düşüncesinden daha makuldür. Çünkü bu anlayışa göre atamayı, Allah kimseye havale etmeden bizzat kendisi yapmaktadır. Eğer atamayı Allah yapıyorsa, Allah'ın kimseyi aracı yapmaksızın kendisinin doğrudan ataması, Şiilerin ilham yoluyla atama fikrinden daha mantıklı ve daha gerçekçidir. Mademki Allah, atamaları kendisi yapmaktadır, bunu bildirmesi için niye bir insana veya halifesine ihtiyaç duysun, doğrudan kendisi atar, ve böyle yapması da daha iyi olur.

Halîfetü Resûlillah: Bu kavramı kullananlar ise Allah'ın halifesi kavramına tepki olarak kullanmışlardır. Bu tepkinin altında yatan şey, aslında kendilerinin bu göreve Allah tarafından getirilmediklerini ifade etmektir. Çünkü Şiiler, Hz. Ali'nin Allah tarafından halife tayin edildiğini savunurlar. Halifeyi Allah'ın tayin ettiği fikrine karşı çıkanlar da halifenin insanlar tarafından belirleneceğini savunurlar.⁶

Hz. Ebu Bekir kendisine Allah'ın halifesi diye hitap edildiğinde ben Allah'ın resulünün halifesiyim demiştir. Hz. Ömer ise hem Allah'ın

⁴ İbn Kuteybe, Ebu Abdullah b. Müslim, *Uyûnü'l-Ahbâr*, Tah, Yusuf Ali Tavîl, Beyrut, ts. II, 274; es-Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekir, *Tarihü'l-Hulefa*, Tah. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mısır, 1952.s. 263-264

⁵ Bkz. el-Gazâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-İktisâd fı'l-İtikâd*, Beyrut, 1983, s. 102-114.

⁶ İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, Ter. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul, 1990, I, 489-494; Niyazi, Mehmet, *İslam Devlet Felsefesi*, İstanbul, 1994, s. 60; Evkuran, Mehmet, *Sünnî Paradigmayı Anlamak*, Ankara, 2005, s. 123; Câmîî, Muhammed Mescid, *Ehl-i Sünnet ve Şiada Siyasi Düşüncenin Temelleri*, Ter. Malik Eşter, İstanbul, 2003, s. 64.

halifesi hem de Allah'ın elçisinin halifesi tabirini kullanmamış, kendine "müminlerin emiri" denmesini istemiştir.⁷

Bu sözün o günden söylenmesi, bir anlayışa karşı yapılan mücadelenin sadece bir taht kavgası için olmadığını kanıttır. Çünkü Hz. Ebu Bekir, kendisini topluma, onlardan biri olarak tanıtmakta ve masum olmadığını bildirmektedir. Ehl-i Sünnetin benimsediği yol sonradan geliştirilmiş bir teori olmayıp, sahabe zamanından beri mücadelesi verilen bir anlayıştır. Halen bu alanda Ehl-i Sünnet ve Şiiler için de mücadele bitmiş değildir ve bitmesi de mümkün görünmemektedir. Çünkü bu anlayış farkı, sıradan kabullenme olmayıp, bir düşünce sisteminin zorunlu gereklerindedir.

Halife: Bu kavram halifenin kimin halifesi olduğunu açık ifade etmediği için Allah'ın halifesi, Resulünün halifesi ve halkın halifesi anlamlarının hepsini kapsar. Bu üç anlamı içinde bulundurması ve her görüşe hitap etmesi, kullanımını kolaylaştırmıştır. Herkes halife diyor, ama kendi düşüncesindeki manasını kastediyor. Aslında bu bir anlam kargaşasına yol açmakla birlikte en azından kullanımda ittifakı sağlamaktadır.

Ehl-i Sünnet ilk dört halife için bu kavramı kullanırken, diğerleri için "melik" vb. kavramlarını kullanmıştır. Şiiler ise daha çok "imam" kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir. Ancak Abbasiler döneminde devlet başkanları için "halife" kavramı kullanılmıştır. Zaten onlar, idareyi dinî bir görüntüye büründürüp, muhaliflerin tepkilerini ortadan kaldırmak ve bu sayede sükuneti sağlamak istiyorlardı.⁸ Halife kelimesi de anlam açısından ilahî bir havayı daima içinde taşıyordu. Bugün bile halife dendiğinde dinî bir kimliği olan, hatta Şiilerin imam kavramının içeriğine yakın bir yönetici akla gelmektedir.

Ehl-i Sünnet kelim kitaplarında bu kavram, "imamet" olarak geçmiştir ve bu isimle de devam etmektedir. Bunun nedeni ise, hilafeti inanç konusu yapan Şiilerin "imamet" kavramını kullanması ve Ehl-i Sünnetin de Şiilerin bu tutumuna karşı daha tutarlı cevap vermek için aynı dili kullanmak zorunda kalmasıdır.

⁷ el-Hindî, Ali el-Muttaki b. Hüsameddin, *Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Efâl*, Tah. Eş-Şeyh Derki Hayyanî, 1405, 14048, V, 589; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 578; Niyazi, *İslam Devlet Felsefesi*, s. 60.

⁸ Câmî, *Siyasi Düşüncenin Temelleri*, s. 173.

Emir: Bu kavram Arapların cahiliye döneminden beri halkı ve askeri idare eden kişilere verdikleri isimdir.⁹ Hz. Ebu Bekir ve Ömer de bu kavramı beğeniyorlar ve kendilerine böyle hitap edilmesini istiyorlardı. Onlar halifenin dini bir lider olmadığını düşünüyor ve bunu da bu kavramı kullanarak ifade etmek istiyorlardı. Çünkü onların döneminde, iktidar mücadelesinde çatışan iki temel fikir vardı. Bunlardan birincisi, halifenin dinî bir lider olması ve Allah'ın belirlediği görüşü, diğeri ise Hz. Ebu Bekir ile Ömer'in savunmuş oldukları, halifenin dinî bir lider olmayıp, halkı yöneten ve onların işlerini yürüten kişiler olduğu görüşüdür.

Emir kavramı genelde "Emirü'l-Müminin" şeklinde tamlamalı olarak kullanılmıştır. Bunun anlamı; halifenin, Allah'ın veya Peygamberin halifesi olmayıp, halkın halifesi olmasıdır. Bu kavram tek başına kullanıldığı da ise emirlik veya sultanlık anlamı ifade etmektedir. Emeviler de genelde kendilerini "halife" değil de sultan anlamı içeren "melik" ve "emir" gibi kavramları kullanmayı tercih etmişlerdir. Çünkü onlar yönetimi ilahî bir görev olarak değil, aksine, idare makamının bir sultanlık ve güç sonucu elde edilen bir makam olarak görmüşlerdir.¹⁰ Bu nedenle de kendilerine "Emirü'l-Müminin" ve "İmamü'l-Müminin" denmesinde bir sakınca görmemişlerdir.

İslam düşünce tarihinde "Emirü'l-Müminin" kavramı, hilafetin bitişi kabul edilen dördüncü halife Hz. Ali'nin vefatından sonra gelen devlet yöneticileri için daha sık kullanılmıştır.¹¹ Hatta dört halife döneminin dışında kalan yönetim şekilleri için hilafet değil de meliklik dönemi denmektedir. Gerçek hilafet, dört halifeyi içine alan dönem olarak kabul edilmektedir. Bu algılamayı haklı çıkaracak şeyse halifelerin iş başına geliş şekillerinde olan değişimdir. Çünkü dört halife döneminde halifelik en azından babadan oğula değil, belli şartlarda uygun kişiye verilmekteydi. Daha sonraları halifelik babadan oğula geçen saltanat şeklini almıştır.

İmam: Önder anlamına gelen bu kavram iki farklı mana içermektedir. Bunlardan biri namaz kıldıran, diğeri ise devleti yöneten ve aynı zamanda o devletin halkının da dinî lideri olan kişidir. Birinci anlamdaki

⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 578; Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak*, s. 112.

¹⁰ Câmî, *Siyasî Düşüncenin Temelleri*, s. 173.

¹¹ Akyüz, Vecdi, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul, 1991, s. 116.

imam kavramı sonraları ortaya çıkmış, namaz kıldırmakla görevli ve devlet memuru olan kişilere verilen genel bir addır. Ancak imam kavramı toplumu yönlendirme ve cemaate namaz kıldırma işlerinden de öte meşruiyetinin bir simgesidir. Özellikle de Cuma hutbesi okuma ve Cuma namazı kıldırma işlerini devletin görevlendirdiği memurlar (imamlar) yapabilir. İmam olmazsa onun yerine namaz kıldırmaya izin verdiği bir kişi olması gerekirdi. Bu nedenledir ki, devlet başkanından izin alınması Cuma namazının şartlarından. Çünkü imam özellikle de Cuma imamı, topluma hitap etmekte ve onlara bildiri sunmaktadır.

İkinci anlamdaki imamlık ise bir toplumu yöneten ve ona dinî liderlik yapan kişi demektir. Bu anlamda bir liderlik anlayışı Şiiler ve Ehl-i Sünnet'in tasavvuf önderlerinde görülmektedir. Ancak bunun tasavvuf-taki adı imam değil şeyhtir. Şiilerde bu liderlik hem bir devlet başkanlığını hem de toplumun manevi önderliğini, Ehl-i Sünnet anlayışında da toplumun manevi önderliği ifade etmektedir. Şiilerde nasıl ki imama inanmayan kişi inançsız kabul edilmişse, tasavvufta da "şeyhi olmayan şeyhi şeytandır," görüşü kabul edilmiştir. Hatta bu ifade bir hadis olarak aktarılır. Ancak Şiilerdeki gibi, kesin bir şekilde inançsız kabul edilmese de, hidayete erdirecek bir şeyhe bağlanılmazsa, şeytanın onu kolayca kandırıp yoldan çıkaracağına inanılır.¹²

Şiilerin anlayışına göre imam, Allah'ın Peygamberlerden sonra yeryüzünü idare etmek için görevlendirdiği kişiler olup, peygamberlerden tek farkı vahiy alamamalarıdır. Vahiy almasalar da, onun yerine ilham alırlar ve bu ilhamla gaip şeylerin bilgilerini Allah'tan öğrenirler. Bu bilgileri olduğu gibi koruyabilmeleri için de peygamberlerin günah işlemekten masum olması gibi, halifeler de günahattan korunmuşlardır. Bu nedenle onlar asla hata yapmazlar, daha doğrusu hata yapmalarına izin verilmez.¹³

İmaret: Bu ifade daha çok hadis kitaplarında ve bazı mezhepler tarihi kitaplarında geçmektedir. Hilafet kavramı yerine kullanılan bu kav-

¹² el-Kuşeyri, Ebü'l-Kasım Abdülkerim, *er-Risaletü'l-Kuşeyriyye fi İlmî't-Tasavvuf*, Haz. Maruf Zerrik, Ali Abdülhamit Baltacı, Beyrut, 1993, s. 380.

¹³ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 496, 500; Muzaffer, *Akâidü'l-İmamiyye*, s. 51; Câmî, *Siyasi Düşüncenin Temelleri*, s. 169, 210.

ram, Müslümanların askeri, mali ve idari işlerini yürütme anlamına gelmektedir.¹⁴

Bu tanımları toplu halde değerlendirecek olursak, Ehl-i Sünnete göre halife Hz. Peygamberin idari görevini, Şiilere göre ise Allah'ın temsilciliğini yapan kişidir. Buradan hareketle de Ehl-i Sünnete göre halifeyi halk, Şiilere göre de Allah tayin etmektedir. Ancak daha sonraları Eş'arî inancının doğrultusunda her ne olursa olsun, bu alemdeki diğer şeyleri takdir eden ve yaratan Allah halifeyi de tayin etmektedir. Yalnız bu anlayışa göre Allah doğrudan değil, takdir (Kader) yoluyla tayin etmektedir. Çünkü Eş'arî inancına göre bu alemde her şeyi yaratan ve takdir eden sadece Allah'tır, onun dışında hiçbir varlık güç ve kudret sahibi değildir.

B- HALİFENİN LÜZUMU

Devlet başkanı Şiilere göre Allah tarafından atanmakta¹⁵, Ehl-i Sünnet ve Mutezileye göre insanlar tarafından belirlenmekte, bazı Haricilere göre ise devlet başkanına ihtiyaç yoktur. Buna göre Şiiler Allah tarafından atanan devlet başkanına uymayı farz sayarken, Ehl-i Sünnet ve Mutezile hem devlet başkanını belirlemeyi hem de belirlenen devlet başkanına uymayı farz saymaktadır. Bazı Hariciler ise ne belirlemeyi ne de uymayı gerekli görmemektedirler.¹⁶

Cahız, devlet başkanı seçmenin insanlara gerekli olmadığını, imam seçmeden yaşayabileceklerini savunanlara karşı çıkmaktadır. Ona göre her zaman idareciyi istemeyen ve keyfine göre yaşamak isteyenler çıkabilir ama bu asla tasvip edilmez. Haricilerin; kanunlar olduğu müddetçe devlet başkanına gerek yoktur, herkes kanunlara uyar ve sorun çıkmaz, savunmasına karşı Cahız, insanların kanunları kabul etseler de onun

¹⁴ Müslim, Ebü'l-Hüseyn İbnü'l-Haccâc, es-Sahih, Nşr. Muhammed Fuat Abdülbaki, İstanbul, ts, İmaret, 32, (III, 1466); İbn Hazım, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ahvâ ve'n-Nihal, Tah. Muhammed İbrahim Nasr, Abdurrahman Umeyre, Beyrut, ts, IV, 153.

¹⁵ İbn Haldun, Mukaddime, I, 496; Evkuran, Sünnî Paradigmayı Anlamak, s. 153.

¹⁶ el-Mâverdi, Ebu Hasan Ali b. Muhammed, el-Ahkâmü's-Sultaniye, Beyrut, ts, s. 5; er-Râzî, Fahrüddin Ziyaüddin Ömer, İslam İncunun Ana Konuları, Ter. Nâdim Macit, Erzurum, 1996, s. 129. Mâverdi, el-Ahkâmü's-Sultaniye, s. 5; el-Gazâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, el-İktisâd fi'l-İtikâd, Beyrut, 1983, s. 234; et-Taftazânî, Mesut b. Ömer b. Abdullah Sa'düddin, Şerhü'l-Makâsîd, Tah. Abdurrahman Umeyre, Beyrut, 1989, V, 235; İbn Haldun, Mukaddime, I, 483; Korkmaz, Fahrettin, Gazâlî'de Devlet, Ankara, 1995, s. 106.

kendine uygulanmasını istemediklerini söyler. Dolayısıyla ona göre devlet başkanını belirlemek insanlara farzdır.¹⁷

Kısacası Cahız'a göre bir devlet başkanının olması ve bu devlet başkanının bir tane olması gerekir.¹⁸ Ona göre bu gerekliliğin kaynağı naslar olmayıp insanların ihtiyaçları ve sahabenin uygulamasıdır. Yalnız Cahız'ın bu uygulamadan ne kastettiği çok açık değildir. Ama muhtemelen insanların ihtiyacını kastetmiştir. Çünkü nası kastetseydi bunu açıkça söylemesine bir engel yoktu.

C- HALİFENİN TAYİN ŞEKLİ

Şiileri saymazsak alimlerin bir çoğu hakkında nas bulunmadığı için devlet başkanını belirlermesinde toplumun uyguladığı yöntemin geçerli olduğunu kabul ederler. Ancak İslam'ın ortaya koyduğu bir idare şekli bulunmasa da Müslümanlar devlet başkanlarını belirlemede kendilerine özgü metotlar uygulamışlardır. Şiilerin, devlet başkanını Allah belirler ilkesi bir yana bırakılacak olursa Müslümanlar seçim, atama ve saltanat gibi yöntemlerle devlet başkanlarını belirlemişlerdir. Biz de burada daha çok Cahız'ın bu metotlar içinde hangisini tasvip ettiğini belirlemeye çalışacağız

Cahız bu uygulamalar içinde yer alan ilk dört halife dönemini hilafet dönemi, diğer dönemleri saltanat olarak görmektedir. O Hz. Osman ve Hz. Ali dönemindeki bazı olayları tasvip etmese de bu iki halife hakkında olumlu görüşe sahiptir.¹⁹ Onun ifadelerinden halifenin seçimle veya halkın kabulleneceği bir yöntemle seçilmesi gerektiğini anlıyoruz. Onun seçim mi atama mı hangisinin daha iyi olduğu konusunda bir söylemine rastlayamadık. Ancak halkın memnuniyetini önde tuttuğu bazı ifadelerinden çıkarılabilir. Çünkü eserin birinde şu ifadelere yer vermektedir: İnsanların bedenine sahip olunabilir ama asla kalbine sahip olunamaz. O hürdür istediğini kabul eder.²⁰ Cahız hilafet konusundaki görüşlerini Şiilerin itirazlarını temele alarak ortaya koymaktadır.

Ona göre halifenin nasla tayin edildiğine dair sağlam bir rivayetin bulunmaması, o rivayetlerin gizlendiği veya emrin dinlenmediği gibi

¹⁷ Cahız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *er-Resâil*, Tah. Abdüsselam, Muhammed Harun, Kahire, ts, el-Cevabat ve İstihkaki'l-İmamet, IV, 288.

¹⁸ Cahız, *Resâil*, el-Cevâbât ve İstihkaki'l-İmamet, IV, 306.

¹⁹ Cahız, *Resail*, Risale fi'n-Nabiteti, II, 7-10.

²⁰ Cahız, *Resail*, en-Nisa, III, 147.

ithamlar ise İslam camiası için çok abes bir düşünce olarak gözükmektedir.

O bu durumu şöyle ifade eder: "Allah'ın, kendinden sonrakilere şahit kıldığı topluma Hz. Alinin halife olduğunu bildirdiği ancak bu bilgiye şahit olan toplumun onu kaybetmiş olduğu düşünülemez. Çünkü ya bu toplumun kendinden sonrakine delil olma özelliği kaybolmuş veya saptırılmıştır. Ya da bu toplum kendinden sonraki gelen nesle şahitlik edecektir. Eğer toplumun şahitlik özelliğini kaybettiği veya saptırıldığı kabul edilecek olursa o zaman şahitlik yapacak toplum kalmayacaktır. Şahit tutulacak toplum olmayınca da hiçbir konu kabul edilemez olacaktır."²¹ Dolayısıyla nasları bizlere aktaran insanlara yersiz ithamlarda bulunmak sahip olduğumuz inancın temellerini yıkmaktır. Eğer sahabe bizi kandırıyor diyebiliyorsak Şiiler de dahil bu inancı savunmamızın bir anlamı kalmaz.

Cahız, Hz. Ebu Bekir'in Allah'ın emirlerini gizleyerek hilafeti Hz. Aliden çaldığı iddialarına değinerek şöyle der: "Hz. Ebu Bekir'in zengin bir kişi olduğu ve malının tamamını İslam için harcadığı bilinir. İnsan için en önemli şey olan varlığını hiç çekinmeden harcayan birinin başka amacının olması imkansızdır. Çünkü o vefatından sonra miras bırakmamıştır. Nesli olmayan veya bakmakla yükümlü olduğu kişileri bulunmayan birinin miras bırakmaması ve varlığını hayatındayken harcaması doğal olabilir. Ama o çocukları ve bakmakla yükümlü kişileri olduğu halde malının tamamını İslam için harcamıştır. Böyle bir kişinin dünya beklentisinin olması beklenemez. Ya da dünyalık için ahiretini tehlikeye atması söz konusu olamaz. Bu tür insanların Allah'ın emirlerini gizlemesi veya onu saptırmasına ihtimal yoktur. Bir karşılık gözetmeden dünya varlığını İslam için tüketen kişinin İslam'a zarar verecek bir hareket olan halife tayini gibi bir şeyi gizlemesi de düşünülemez."²²

Yine Cahız, nasların Zeyd b. Abdurrahman b. Avf'ın kiraati ile değiştirildiğini iddia eden Şiilere karşı çıkarak şöyle der: onun kiraati konusunda eğer bir ihtilaf olsaydı elbette ilk dönem sahabe buna uymazdı. Hz. Ali'nin farklı bir düşüncesi olsaydı halife olduğu zaman en azından

²¹ Cahız, Resail, Makaletü'l-Osmaniye, IV, 30.

²² Cahız, Resail, Makaletü'l-Osmaniye, IV, 34.

buna müdahale ederdi veya bunu denerdi. Böyle bir şey olmadığı için sahabenin ileri gelenleri kıraati kabul etmişler ve uygun görmüşlerdir.²³

Halifenin kim olacağı ve nasıl tayin edileceği konusunda yukarıda sıraladığımız sözleriyle Cahız, halifeyi ve tayin şeklini bildiren bir nassın bulunmadığını açıkça ifade eder ve sahabenin bu yönde itham altında bırakılmasına karşı çıkar. Zira sahabenin itham edilmesiyle sorun çözülmüş olmuyor. Üstelik sahabenin içinde olan Hz. Ali'nin de bu işte suçlu olması gibi bir durum da ortaya çıkıyor. Zira halife olduğu zaman kendisinden önceki halifelerin uygulamalarını reddeden veya en azından yanlış olduğunu ifade eden bir sözüne rastlanmamıştır. Hz. Ali'nin ilk üç halifeyi kabullenmesi ve onlar hakkında olumsuz beyanının olmaması bu durumu kabullendiği anlamına gelir. Dolayısıyla sahabeye söylenecek her olumsuz söz onu da etkiler.

Devlet başkanının kim olacağını ve nasıl belirleneceğini bildiren nas olmadığını savunan Cahız, devlet başkanın belirlenmesinin toplumun ileri gelenlerinin katıldığı bir seçimle olması gerektiğini düşünür. Bunun olmadığı durumlarda insanların zorlayıcı şartlar altında birine tabi olsalar bile gönüllerindeki idarecinin asla değişmeyeceğini savunur.²⁴

Cahız seçim konusunda günümüzdeki gibi herkesin eşit oy hakkına sahip olduğu bir seçim anlayışından yana değildir. Ona göre devlet başkanının kim ve kimin buna yeterli olacağını sıradan insanlar bilemezler. Bu nedenle onlar seçim işine karışmaz sadece biat ederler. Çünkü devlet başkanını belirlemek öyle kolay bir iş değildir. O konuda akıl sahibi aydınlar bile ittifak edememişler ki sıradan halk bunu çözebilir. Kısacası Cahız'a göre devlet başkanı toplumun ileri gelenlerinin katılımıyla yapılacak bir seçimle belirlenir.

Devlet başkanının seçimle olacağı kabul edilince de yeni bir sorun daha ortaya çıkmaktadır. Çünkü Hz. Ali taraftarları nassın olmadığını her ne kadar kabul etmeseler de bunu savunanların metoduna uygun olarak herkesten üstün özelliklere sahip olmasına rağmen neden Hz. Ali'nin halife seçilmediğini sorarak bunda kasıt olduğunu ima etmektedirler. Bu durumda da kimin daha üstün olduğunu ispatlanması gün-

²³ Cahız, *Resail*, Hucecū'n-Nübüvve, III, 233.

²⁴ Cahız, *Resail*, Makaletü'l-Osmaniye, IV, 43; Cahız, *Resail*, en-Nisa, III, 147.

deme gelerek kimlerin ne yönde diğer sahabeden daha üstün olduğu tartışması başlamaktadır. Bu tartışma konusunun başında da kimin en önce iman ettiğinin tespit edilmesi gelmektedir. Çünkü ilk inanan kişi olmak onlara göre bir öncelik unsuru sayılmaktadır.

Ancak kimin önce mümin olduğu tartışmalı bir konudur. Bazıları Hz. Ebu Bekir'in ilk Müslüman olduğunu bazıları ise Zeyd b. Haris'in, bir başka topluluk da Habbab b. Eret'in ilk Müslüman olduğunu iddia etmektedir. Cahız ilk iman edenin kim olduğu konusunda ittifak olmadığını, bunu belirlemenin imkansız olduğunu belirtir ve bu durumu tercih sebebi saymaz. Hz. Ali'nin ilk inanan kişi olduğu iddiasında da Cahız yukardaki görüşünün aynısını tekrarlayarak karşı çıkar. Çünkü Hz. Ali'nin Müslüman oluşuyla ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Bazılarına göre beş bazılarında dokuz yaşında Müslüman olmuştur. Bunların ortalamasını alacak olursak yedi yaşında Müslüman olduğuna karar verebiliriz. Bu da onun o zamanlar buluş çağında olmadığını gösterir. Bazıları da onun yaşının önemi olmadığını yedi yaşında da her şeyi anlayabilecek zekaya ulaşmış olabileceğini savunurlar. Ona göre Hz. Ali bu zekaya belki ulaşmış olabilir ama zahir olan yani herkes tarafından bilinen usullere göre hareket etmek daha doğrudur. Yani hiç kimse yedi yaşındaki bir kişiyi akıl baliğ saymaz. Hz. Ali'nin özel durumu olduğu Allah'ın onu diğer insanlardan farklı kıldığı iddia edilecek olursa bunun bir şekilde bilinmesi gerekir. Nitekim Hz. İsa'ya beşikte nübüvvet verilmiş. Ama onun bir mucizesi ve ispat edici delili var. Hz. Ali'nin durumunu ispat edecek böyle bir delili yoktur. Eğer olsaydı mutlaka günümüze kadar sahih bir şekilde gelir ve insanlar da ona uyardı. Ya da Hz. Ali'nin bizzat bunu iddia etmesi ve hasmına karşı bunu savunması gerekirdi. Ancak Hz. Ali'nin böyle bir iddiası da yoktur. Onun iddiası sadece Hz. Peygambere en yakın kişi olduğu ve onun mirasçısı olduğu şeklinde idi. Üstelik Allah'ın elçisinin halife tayin ettiği kişinin bunu savunmaması ve diğerlerinin buna uymaması katli gerektiren suçlardandır. Özellikle de dini hükümleri iyi bilen biri olan Hz. Ali'nin bunu göz ardı etmesi mümkün değildir.²⁵

Yine Cahız'a göre eğer Hz. Ali, Allah tarafından bu iş için görevlendirilmiş ise Cemal ve Siffin vakalarında karşısında olanlara kendisini Allah'ın görevlendirdiğini, yaptıklarının Allah'ın emrine karşı gelmek

²⁵ Cahız, Resail, Makaletü'l-Osmaniye, IV, 20 – 26.

olduğunu neden söylemedi? Allah'a inananların onun emrine karşı gelmeyeceğini herkes bilir. Zira Hz. Ali'nin ordusundan ayrılanlar, onun Allah'ın emrine uymadığını ileri sürdüler.²⁶

Kısacası Cahız, halifeyi belirleyen veya onun nasıl belirleneceğini ortaya koyan bir nas bulunmadığını savunmakta, Şiiilerin iddialarını reddetmekte, tarihi seyir içinde Müslümanların uyguladığı devlet başkanını belirleme yöntemlerini günün şartlarına göre yeterli bulmakta ve ilk dört halife dönemini daha çok beğenmektedir. Bu yönüyle bakıldığında Cahız Ehl-i Sünnet alimlerinin yoluna yakın bir görüş benimser. Ancak kötü idarecilere karşı çıkma konusunda Ehl-i Sünnetten ayrılır.

Cahız'ın halifeyi belirlemede takip edilecek yöntem konusundaki görüşlerini ortaya koyduktan sonra kimlerin halife olabileceği konusundaki görüşlerini aktarmaya geçebiliriz.

D- TAYİN EDİLECEK HALİFEDE ARANAN ŞARTLAR

Cahız'a göre halifede olması gereken şey liyakat, dürüstlük ve mümin olmasıdır. Genelde alimlerin çoğu bu sayılan şeylere itiraz etmezler. Ehl-i Sünnet ideal olanın bu olduğunu kabul ederler ama iktidara gelmiş bir devlet başkanının dini kaygılarla tahttan indirilmesini de doğru bulmazlar. Bunun nedeni ise ülke sükûnete kavuşmuşken taht kavgalarıyla toplumun zarar görmesi endişesidir. Ancak Cahız, akli başında becerikli kişilerin idareci olmasından yana olup, kötü idarecilere karşı çıkılması gerektiğini düşünmektedir. Mensup olduğu mezhebe muhalif olarak devlet başkanı seçiminde ibadetin bir tercih unsuru olmayacağını ima etmektedir.²⁷

Cahız, dini unsurların devlet başkanını seçme de tercih sebebi olamayacağını zira dindarlığın zaten olağan bir vasıf olduğunu ima ederek liyakatin ve dürüstlüğün tercih sebebi olmasını savunur. Ona göre bir şeyin iyisini ve kötüsünü ancak onu bilen biri ayırabilir. Kuran'ın bir ilahi kelam olduğunu da ancak nazmı ve nesri bilen kişi ayırabilir.²⁸ Üstünlük; riyaset, zenginlik, renk, meslek ve yapılan ibadete göre olsaydı, Osman b. Maz'un Hz. Ebu Bekir'den daha üstün olurdu.²⁹

²⁶ Cahız, Resail, Makaletü'l-Osmaniye, IV, 27 – 28.

²⁷ Cahız, Resail, Risale fi Nefy'i't-Teşbih, I, 301.

²⁸ Cahız, Resail, Makaletü'l-Osmaniye, IV, 31-33.

²⁹ Cahız, Resail, Risale fi Nefy'i't-Teşbih, I, 301.

Cahız işi iyi bilmenin yeterli olmayacağını ayrıca bu kişinin bilgisini kötüye kullanmaması için onu kontrol eden bir vicdanın olması gerektiğini vurgular. Ona göre insanları üstün kılan onların akıllarıdır. Akıllı insanlar işin en iyisini bilirler. Ancak imamet için başka özelliklerin de olması gerekir. İmam olacak kişi zamanın en iyisi olmalıdır. Çünkü hilafet makamı peygamberin makamıdır. Bu makama gelecek kişinin de ona benzer olması gerekir.³⁰ Cahız'ın burada daha çok dürüstlüğü öne çıkarmak istediği düşünülebilir. Çünkü bu peygamberin en önemli özelliğidir.

Cahız her ne kadar liyakati öne çıkarsa da toplumun aradığı özelliklerin belli olduğunu ve ona karşı bir tutumun ortaya konmasının yararlı olmayacağını vurgular. Ona göre insanların bedenine sahip olunabilir ama asla kalbine sahip olunamaz. O hürdür istediğini kabul eder. Sulta tebaasına zorla da olsa otoritesini kabul ettirebilir ama onların kalbini kazanamaz. İnsanların gönüllerindeki kabullenmeleri ya sevgiden ya da dini duygulardan kaynaklanır. O, dinden kaynaklanan kabullenmenin daha etkili olduğunu düşünerek her ne kadar liyakatin esas olduğunu ifade etse de dindar olan devlet başkanının halk tarafından daha çok sevileceğini düşünmektedir.³¹

Cahız, devlet başkanı tayininde daha önceki devirlerde aranan şartların tamamının her dönemde de istenmesinin uygun olmayacağını, her devrin şartlarının farklı olacağını düşünmektedir. Zira ona göre her toplum, devlet başkanında olması gereken şartlar konusunda kesin bir delil bulunmadığından kendilerine uygun olanı seçmişlerdir.³²

E- HALİFELERE BİAT

Cahız'a göre insanların idarecilere biat etmeleri zorunludur. Ancak o bu devlet başkanıyla yukarıda da geçen vasıflara sahip olan idarecileri kastetmektedir. Yani ona göre akıllı, dürüst ve halkın sevgisini kazanmış devlet başkanına uymak zorunludur. İnsanlara zulmeden, hukukun dışına çıkan ve halkın inancına aykırı yaşantısı olan devlet başkanlarına itaat zorunlu değildir. Tam tersine böyle olan devlet başkanlarına karşı çıkılması gerekir. Hatta Cahız, kötü idarecilere söz söylemeyi ve onun hak-

³⁰ Cahız, *Resâil*, el-Cevâbât ve İstihkaki'l-İmamet, IV, 306.

³¹ Cahız, *Resail*, en-Nisa, III, 147.

³² Cahız, *Resâil*, el-Cevâbât ve İstihkaki'l-İmamet, IV, 306.

kinda kötü konuşmayı fitne olarak görenlere karşı çıkmaktadır. Ona göre bu tür idarecilere karşı çıkmak ve onlara lanet okumak fitne çıkarmak değildir.³³

Cahız, baskı sonucu yapılan kabullenmeleri biat saymaz ve asıl biatin insanların gönülleriyle yaptığı kabullenmeler olduğunun altını çizer. Çünkü insanoglunun gönlü hürdür ve baskılara asla boyun eğmez. Yani zoraki hiçbir şeyi sevmez. Ama sevdiği için de hayatını bile ortaya koyar. Bu sevgilerin en sağlamı da yaşam tarzını içine alan ve adına din dediğimiz fikri (inanç) ve ameli beraberliğin sağladığı sevgidir.³⁴

Cahız itaatin sınırlarını da dinin emirleriyle çizmektedir. Ona göre yasaklanmış şeylerde devlet başkanına uymak zorunlu değildir. Yani devlet başkanı bu yasaklara uymak kaydıyla idari işlerinde gerekeni yapmaya yetkilidir.³⁵

F- HALİFENİN ÖZELLİKLERİ VE YETKİLERİ

Cahız'a göre devlet başkanı insanlar tarafından tayin edilen akıllı yetenekli ve dürüst kişilerdir. Şia'nın kastettiği gibi masum, üstün özelliklere sahip ve Allah'tan ilham alan olağan üstü bir varlık değildir. İnsanlar içinden gelen ve insani özelliklere sahip ama en iyilerinden biridir. Rengi, ırkı, ibadetleri ve mesleği bir kişinin devlet başkanına bir üstünlük kazandırmaz.³⁶ Nasları yorumlama ve hukuki kuralların uygulanması konusunda halifelerle diğer alimler arasında bir fark yoktur. Halife yapılan yorumları dine aykırı bulma, en doğru yorumu yapma ve bunu istediği gibi uygulama yetkisine de sahip değildir. Devlet idaresi için gerekli önlemleri almaya ve halkın esenliğini sağlamaya yönelik tasarrufta bulunabilir. Bu yetki onun devletin başkanı olmasıyla kazandığı bir sıfattır. Görevi sona erdiğinde de bu yetkisi sona erer.³⁷

Cahız Hz. Peygamberin vasıflarını esas alarak devlet başkanın yetkilerini sınıflamaya çalışmaktadır. Ona göre Peygamber hem nebi hem de devlet başkanıdır. Onun devlet başkanı olarak görevi farklı, Peygamber olarak görevi farklıdır. Dolayısıyla devlet başkanı, sadece Peygamberin devlet başkanlığı görevini üslenebilir. Peygamberlik görevini peygam-

³³ Cahız, *Resail*, Risale fi'n-Nabiteti, II, 14-15.

³⁴ Cahız, *Resail*, en-Nisa, III, 147.

³⁵ Cahız, *Resail*, Hucecü'n-Nübüvve, III, 231.

³⁶ Cahız, *Resail*, Risale fi Nefyi't-Teşbih, I, 301.

³⁷ Cahız, *Resail*, Risale fi'n-Nabiteti, II, 11.

berlerden başka kimse üslenemez. Dolayısıyla devlet başkanını yetkisi, Allah tarafından konan kurallara göre insanları yönetmekle ilgili hususlardan ibarettir. Halife devleti Allah'ın emirlerine aykırı olmamak kaydıyla istediği gibi yönetebilir.³⁸

G- HALİFENİN GÖREVDEN ALINMASI

Cahuz, kötü idarecilerin görevden alınması gerektiğinde ısrarcıdır ve bu yönüyle Ehl-i Sünnet'ten ayrılır.³⁹ Bilindiği gibi Ehl-i Sünnet idarecilerin görevden alınması konusuna çok temkinli yaklaşmaktadır. Günahkar bir devlet başkanının görevden alınması, dönülmesi zor bir kargaşaya neden olacağı için doğru bulunmaz.⁴⁰ Cahuz ise kesinlikle kötü olan devlet başkanının görevden alınmasının ve onlara itaat edilmemesinin gerektiğini savunur.

Kısacası Cahuz, akli başında, liyakatli ve dürüst kişiler arasından, ileri gelenler tarafından seçilip toplum tarafından onaylanan bir devlet başkanı tayin etme şeklini savunur. Biatın gönülle olanının asıl biat, diğerlerinin ise bir sindirme olduğunu belirtir.

Şiilerin öne sürdüğü, Hz. Ali'nin hakkı olan hilafeti Hz. Ebu Bekir'in gasp ettiği ve Hz. Ali'nin halife tayin edildiğini bildiren nasların yok edildiği iddialarına karşı çıkar. Ona göre böyle bir iddia dini bizlere aktaran insanların güvensizliğini iddia etmek olur ki böyle bir kabullenme inandığımız dinin sağlamlığına gölge düşürür.

Cahuz'a göre akıl, liyakat ve dürüstlükten başka hiçbir şey devlet başkanının tayininde etken rol alamaz. Devlet başkanı diğer insanlar gibi normal bir kişidir. Şiilerin savunduğu gibi masum ve Allah tarafından ilham alan olağanüstü bir kişiliğe sahip değildir. Allah'ın yasaklarına uymak şartıyla insanların refahını temin etmek için devleti dilediği gibi yönetir. O, devlet başkanının tek olmasının gerektiğini, sayılan niteliklerdeki devlet başkanına uyulmasının farz ve kötü olan devlet başkanlarına karşı gelinmesinin de şart olduğunu savunur.

³⁸ Cahuz, *Resâil*, el-Cevâbât ve İstihkâk'ı'l-İmâmet, IV, 321.

³⁹ Cahuz, *Resail*, Risale fi'n-Nabiteti, II, 14-15.

⁴⁰ Gazâlî, *el-İktisâd*, s. 150.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Vecdi, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul, 1991.
- Cahuz, Ebu Osman Amr b. Bâhr, *er-Resâil*, Tah. Muhammed Harun Abdüsselam, Kahire, ts.
- Câmîî, Muhammed Mescid, *Ehl-i Sünnet ve Şiada Siyasi Düşüncenin Temelleri*, Malik Eşter, İstanbul, 2003.
- Ebü'l-Bekâ, Eyyüb b. Musâ el-Hüseynî, *el-Külliyât*, Tah. Adnân Derviş, Muhammed el-Mısırî, Beyrut, 1992.
- el-Gazâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, Beyrut, 1983.
- el-Hindî, Ali el-Muttaki b. Hüsameddin, *Kenzü'l-Ummâl fi Süne-ni'l-Akvâl ve'l-Efâl*, Tah. Eş-Şeyh Derki Hayyanî, 1405.
- el-Kuşeyrî, Ebü'l-Kasım Abdülkerim, *er-Risaletü'l-Kuşeyriyye fi İlmi't-Tasavvuf*, Haz. Maruf Zerrik, Ali Abdülhamit Baltacı, Beyrut, 1993.
- el-Mâverdî, Ebu Hasan Ali b. Muhammed, *el-Ahkâmü's-Sultaniye*, Beyrut, ts.
- el-Muzaffer, Muhammed Rıza, *Akâidü'l-İmamiyye*, Kahire, 1391.
- Emin, Ahmet, *Fecrü'l-İslam*, Beyrut, 1969.
- er-Râzî, Fahrüddin Ziyaüddin Ömer, *İslam İnançının Ana Konuları*, Ter. Nadim Macit, Erzurum, 1996.
- es-Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekir, *Tarihu'l-Hulefa*, Mısır, 1952.
- et-Taftazânî, Mesut b. Ömer b. Abdullah Sa'düddin, *Şerhü'l-Makâsîd*, Tah. Abdurrahman Umeyre, Beyrut, 1989, V, 235;
- et-Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfü İstılahâtü'l-Fünûn*, İstanbul, 1984.
- Evkuran, Mehmet, *Sünnî Paradigmayı Anlamak*, Ankara, 2005.
- ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseynî el-Vâsıtî, *Cevâhirü'l-Kâmûs*, Tah. Ali Şîrî, Beyrut, 1994.
- ez-Zemaşerî, Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *Esâsü'l-Belâğa*, by. 1979.

İbn Fâris, Ebu Hüseyin Ahmed b. Zekeriya, **Mucemü'l-Mekâyis fi'l-Luğa**, Tah. Şihâbüddin Ebu Amr, Beyrut, 1994.

İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed, **Mukaddime**, Ter. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul, 1990.

İbn Hazım, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ahvâ ve'n-Nihal**, Tah. Muhammed İbrahim Nasr, Abdurrahman Umeyre, Beyrut, ts.

İbn Kuteybe, Ebu Abdullah b. Müslim, **Uyûnü'l-Ahbâr**, Tah. Yusuf Ali Tavîl, Beyrut, ts.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrerem, **Lisânü'l-Arab**, Beyrut, ts.

İsfehânî, er-Râğıb, **Müfredâtü li Elfâzi'l-Kur'an**, Tah. Safvân Adnân Dâvûdî, Beyrut, 1992.

Korkmaz, Fahrettin, **Gazâlî'de Devlet**, Ankara, 1995.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin İbnü'l-Haccâc, **es-Sahih**, Nşr. Muhammed Fuat Abdülbaki, İstanbul, ts.

Niyazi, Mehmet, **İslam Devlet Felsefesi**, İstanbul, 1994.